

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν κυκλοφορήθηκε το 2018 το βιβλίο μου «Τι είναι Δίκαιο; Η νομική επιστήμη για όλους» από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, έγινα αποδέκτης προτάσεων και παροτρύνσεων από συναδέλφους και παλαιούς μαθητές μου να επεξεργαστώ περαιτέρω το πρώτο μέρος του βιβλίου εκείνου με τον τίτλο «Το δίκαιο και η επιστήμη του», ώστε να προκύψει ένα αυτοτελές εγχειρίδιο, απευθυνόμενο αυτή τη φορά στους νέους νομικούς, σ' αυτούς που επιθυμούν να ασχοληθούν με τα νομικά, αλλά και στους ώριμους νομικούς των οποίων τα ενδιαφέροντα υπερβαίνουν την απλή άσκηση του επαγγέλματός τους.

Μετά από αρκετή σκέψη αποφάσισα να ανταποκριθώ στις παραπάνω φιλικές παραινέσεις, παρότι ένα τέτοιο εγχείρημα δεν είναι τόσο εύκολο όσο εκ πρώτης όψεως φαίνεται. Το να συγγράψει κανείς ένα βιβλίο εισαγωγικό στην επιστήμη που επί εβδομήντα περίπου χρόνια υπηρετεί, ενέχει τον κίνδυνο είτε να γράψει πολλά – νομίζοντας ότι όλα είναι απολύτως σημαντικά – και να προκαλέσει την κόπωση του αναγνώστη, είτε τα γραφόμενά του να είναι ελλειπτικά ή ανεπαρκή με συνέπεια την απογοήτευση ακόμη και εκείνων που θα ήθελαν να εντυπωθήσουν στην επιστήμη του δικαίου.

Πρέπει από την αρχή να διευκρινισθεί ότι το παρόν βιβλίο επιδιώκει σκοπούς διαφορετικούς από τις γνωστές «Εισαγωγές στο Δίκαιο», οι οποίες αποβλέπουν κυρίως στην εξοικείωση των μη νομικών με τις βασικές έννοιες του δικαίου και των διάφορων κλάδων του. Εν μέρει διαφορετικός είναι ο προσανατολισμός του σε σχέση και με τη «Νομική Μεθοδολογία» ή «Μεθοδολογία του Δικαίου», που ως κύριο αντικείμενο έχει – και εδώ ακριβώς διασταυρώνεται εν μέρει με το περιεχόμενο του παρόντος βιβλίου – τις μεθόδους της νομικής σκέψης κατά τη διαδικασία της ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων δικαίου στη πράξη.

Οι επιδιώξεις του ανά χείρας βιβλίου είναι αρκετά ευρύτερες γιατί φιλοδοξεί να δώσει στον φοιτητή της Νομικής, αλλά και στον ώριμο νομικό, ερεθίσματα για σκέψεις και προβληματισμούς γύρω από βασικά θέματα του Δικαίου και της επιστήμης του, όπως είναι: η φύση και η ουσία των κανόνων δικαίου καθώς και η κοινωνική και η οικονομική σημασία τους· το ερώτημα από πού πηγάζει η δεσμευτικότητα, αυτό που χαρακτηρίζουμε ως «ισχύ», των κανόνων δικαίου· η σχέση του εκάστοτε ισχύοντος δικαίου με το «ιδεώδες» δίκαιο που αντλείται ή, σωστότερα, ταυτίζεται με την ιδέα της Δικαιοσύνης· το γνωστό πρόβλημα αν η ενασχόληση με το δίκαιο και τους κανόνες του αποτελεί πράγματι επιστήμη ή αποτελεί απλώς

τεχνική ή επιτηδειότητα, όπως η διαδικασία για την παραγωγή κάποιου αποτελέσματος· η σχέση της Νομικής, αν τελικά δεχτούμε ότι πρόκειται για επιστήμη, με άλλες επιστήμες καθώς και με την Πολιτική· οι διαφορές του υπέρτατου νόμου του Κράτους, του Συντάγματος, από τον απλό νόμο και τα όρια μεταξύ της νομοθετικής και της δικαστικής λειτουργίας· και, τέλος, η διανοητική διαδικασία την οποία ακολουθεί (ή πρέπει να ακολουθεί) ο δικαστής κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου στις κρινόμενες από αυτόν υποθέσεις.

Ο συγγραφέας θα είχε την αίσθηση ότι δεν κοπίασε άδικα, αν ο αναγνώστης σχημάτιζε την πεποίθηση από την ανάγνωση του βιβλίου ότι η νομική επιστήμη, από τη φύση της πνευματική και κοινωνική, είναι και προεχόντως ανθρωποκεντρική επιστήμη. Υπηρετεί την αδιάκοπη προσπάθεια του ανθρώπου να επιλύσει μέσω αυτής τα προβλήματά του (κοινωνικά, οικονομικά, οικογενειακά κ.ά.) και να καταστήσει ευχερέστερη τη συνύπαρξή του με τους άλλους ανθρώπους. Αυτό σημαίνει ότι ο νομικός πρέπει να αντιλαμβάνεται τις νομικές έννοιες και τις θεωρητικές κατασκευές όχι ως αυτοσκοπό, αλλά ως μέσο για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων· και να μην ξεχνά ότι πάνω από τις θεωρίες και τις επιστημονικές διχογνωμίες βρίσκεται ο άνθρωπος με τα προβλήματά του και ότι παραμένει το πανανθρώπινο αίτημα για ουσιαστική επίλυση των συγκρούσεων που αναπόφευκτα γεννιούνται από την κοινωνική συμβίωση.

Πριν κλείσω τον πρόλογο, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά αυτούς που με διάφορους τρόπους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση του εγχειρήματος και ειδικότερα: τη *Γιώτα Ευστρατίου* για την πολύτιμη συμβολή της στη μετατροπή του αρχικού γραπτού μου σε νομικό κείμενο, με παράθεση νομολογίας και βιβλιογραφίας· την *Κέλλυ Νεζερίτη*, η οποία με γνώση και ικανότητα ανέλαβε την επιμέλεια και τη διόρθωση του κειμένου· τη *Βίβιαν Αναστασοπούλου* που με ζήλο και υπομονή επωμίστηκε το βάρος της μεταφοράς των χειρόγραφων μου στον Η/Υ· τη *Διαμάντω Χαλβατζόγλου*, η οποία φρόντισε τη στοιχειοθεσία και την εκτύπωση του βιβλίου· και τέλος τον *Πάνο Ν. Σάκκουλα* και τους συνεργάτες του για την τυπογραφική επιμέλεια και την καλαίσθητη εμφάνιση του έργου.

Το βιβλίο το αφιερώνω στη μνήμη των Δασκάλων μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (*Ανδρέα Γαζή, Αλέξανδρου Λιτζερόπουλου, Ιωάννη Σόντη*) και αργότερα στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου (*Karl Larenz*) για τα όσα έμαθα από αυτούς, και κυρίως γιατί μου ενέπνευσαν την αγάπη και το ενδιαφέρον για τη νομική επιστήμη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

§ 1. Μια πρώτη προσέγγιση

Βιβλιογραφία: Γεωργιάδης, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, 5η έκδ. 2019· Δωρής, Εισαγωγή στο Αστικό Δίκαιο, τεύχος Α', 1991· Λαδάς, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, 2007-2009· Μάνεσης, Κριτικές σκέψεις για την έννοια και τη σημασία του δικαίου, Αφιέρωμα στον Κ. Τσάτσο, 1980, σ. 365· Μανωλεδάκης, Εισαγωγή στην Επιστήμη, 1980· Μιχελάκης, Εισαγωγή εις το Δίκαιον και εις την επιστήμην του Δικαίου, 1968· Μπέης, Το πρόβλημα του δικαίου και των ηθικών αξιών, 1997· Παπαντωνίου, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, 3η έκδ. 1983· Σημαντήρας, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, 4η έκδ. 1988· Σούρλας, Δίκαιο και δικανική κρίση, 2017· ο ίδιος, *Justi atque iniusti scientia* – Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, 1995· Σταθόπουλος, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, Γεν. Αρχές, 2η έκδ. 2016, Γεν. Εισαγωγή· Σταμάτης/Τάκης, Εισαγωγή στην επιστήμη του Δικαίου, 2η έκδ. 2018.

Διάγραμμα

I. Εισαγωγικά	1-6
II. Το δίκαιο ως άθροισμα γενικών, δεοντολογικών και επιτακτικών κανόνων.....	7-13
III. Το δίκαιο ως παράγων ρύθμισης της κοινωνικής συμβίωσης.....	14-30
IV. Προέλευση του δικαίου.....	31-37
V. Ένας πρώτος ορισμός του δικαίου	38-41

I. Εισαγωγικά

Οποιαδήποτε εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου οφείλει λογικά να ξεκινήσει **1** από το αντικείμενό της, δηλαδή από την έννοια του δικαίου.

Στη σύγχρονη κοινωνία το δίκαιο είναι «πανταχού παρόν»· ακολουθεί τον άνθρωπο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Ακριβέστερα, το δίκαιο είναι δυνατό να επηρεάζει τον άνθρωπο ήδη πριν από τη γέννησή του, καθώς ορισμένα δικαιώματα αναγνωρίζονται και στον κυοφορούμενο, υπό την προϋπόθεση ότι θα γεννηθεί ζωντανός (ΑΚ 36· ο κυοφορούμενος μπορεί λ.χ. να κληρονομήσει τον πατέρα του, που πέθανε κατά τη διάρκεια της κυοφορίας). Από εκεί και μετά, το δίκαιο διέπει σχεδόν κάθε εκδήλωση της ζωής του ανθρώπου: Τον συναλλακτικό του βίο (όταν λ.χ. αυτός αγοράζει ή πωλεί οποιοδήποτε αντικείμενο, από μια εφημερίδα μέχρι ένα διαμέρισμα, ή αναθέτει σε εργολάβο την ανέγερση ή την επισκευή της οικίας του)· την οικογένεια (βλ. τις ρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου για την επιμέλεια του προσώπου του ανηλίκου, τον γάμο και το διαζύγιο)· τις σχέσεις που αυτός αναπτύσσει στον χώρο εργασίας του, τις σχέσεις του με το κράτος (όπως οι ρυθμίσεις **2**

του φορολογικού δικαίου ή οι διατάξεις του Συντάγματος περί ατομικών δικαιωμάτων)· την παροχή σ' αυτόν παιδείας, υγειονομικής περίθαλψης κοκ. Η επιρροή του δικαίου γίνεται αισθητή ακόμη και μετά το τέλος της ζωής του ανθρώπου, αφού αυτό ρυθμίζει επίσης την τύχη της περιουσίας του ανθρώπου μετά τον θάνατό του. Κατά την εύστοχη διατύπωση του γερμανού νομικού και φιλοσόφου *Karl Engisch*, «υπάρχουν άνθρωποι που μπορούν να ζήσουν, και ζουν, χωρίς ζωντανή σχέση με την ποίηση, την τέχνη, τη μουσική..., αλλά δεν υπάρχει άνθρωπος που να μη ζει κάτω από το δίκαιο, που να μην εγγίζεται και καθοδηγείται από αυτό»¹.

- 3 Μάλιστα, είναι ιδιαίτερα συχνό το φαινόμενο, ένα και μόνο βιοτικό συμβάν (που μπορεί εκ πρώτης όψεως να φαίνεται αρκετά απλό) να γεννά ζητήματα από διάφορους κλάδους του δικαίου.

Παράδειγμα: Έστω ότι ο ηλικίας 9 ετών Α, που παίζει με τη βαριά μπάλα του στον δρόμο χωρίς να δίνει προσοχή σε διερχόμενους πεζούς, οχήματα κλπ., σπάει το τζάμι του παραθύρου του γείτονα Β, ο οποίος, εξοργισμένος, βγαίνει από το διαμέρισμά του και τον «φιλοδωρεί» με ένα γερό χαστούκι. Το περιστατικό αυτό δημιουργεί ζητήματα ενοχικού δικαίου (υποχρεούται ο Α να αποκαταστήσει τη ζημία του Β; μήπως υποχρεούνται οι γονείς του;· οικογενειακού δικαίου (μπορεί να θεμελιωθεί κακή άσκηση της γονικής μέριμνας εκ μέρους των γονέων του Α;· αλλά και ποινικού δικαίου (μπορεί ο Α να κατηγορηθεί για φθορά ξένης ιδιοκτησίας; μπορούν οι γονείς του να κατηγορηθούν για παραμέληση εποπτείας ανηλίκου; μπορεί ο Β να κατηγορηθεί για απλή σωματική βλάβη του Α;).

- 4 Από τα εκτεθέντα αντιλαμβανόμαστε ότι το δίκαιο είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι της ζωής μας. Επιχειρώντας, τώρα, να προσεγγίσουμε κάπως εγγύτερα την έννοια του δικαίου, διαπιστώνουμε καταρχάς ότι το δίκαιο δεν είναι κάτι απτό, κάτι που μπορούμε να αντιληφθούμε με τις αισθήσεις μας. Τα προστάγματα του δικαίου είναι βεβαίως συχνά αποτυπωμένα σε ορισμένα υλικά μέσα (στην αρχαιότητα σε περγαμηνές ή παπύρους, στη σύγχρονη εποχή σε έγγραφα ή βιβλία-συλλογές νομοθεσίας). Όπως όμως γίνεται εύκολα αντιληπτό, άλλο είναι το δίκαιο ως έννοια και άλλο οι υλικές ενσωματώσεις των προτάσεών του. Το δίκαιο δεν είναι λοιπόν ένα αντικείμενο του εξωτερικού κόσμου αλλά ένα *δημιούργημα του ανθρώπινου πνεύματος*. Τι αφορά όμως αυτό το δημιούργημα;

- 5 Ήδη από την παραπάνω εισαγωγή καταλαβαίνουμε ότι το δίκαιο σχετίζεται με την *ανθρώπινη συμπεριφορά μέσα σε ορισμένη κοινωνία*. Επομένως, το δίκαιο δεν αφορά στην άψυχη ύλη· λέμε ότι η θάλασσα είναι γαλήνια ή τρικυμισμένη, ποτέ όμως ότι είναι δίκαιη ή άδικη. Το δίκαιο δεν αφορά ούτε στην έμψυχη άλογη ύλη· θα ήταν αδιανόητο να υποθέσουμε ότι το δίκαιο απευθύνει προστάγματα σε ζώα. Τέλος, το δίκαιο αναφέρεται μεν στην έμψυχη έλλογη ύλη, δηλαδή στον άνθρωπο, αλλά μόνο για τις σχέσεις του προς τους άλλους ανθρώπους. Θα ήταν παραδοξολογία να χαρακτηρίσουμε τον σπηλαιόβιο μοναχό της ερήμου ως δίκαιο. Θα μπο-

1. *Karl Engisch*, Εισαγωγή στη νομική σκέψη (μετάφραση Διον. Σπινέλλη), 1981, σ. 17.

ρούσαμε να πούμε γι' αυτόν ότι είναι πρότυπο πιστού ή εγκρατούς ανθρώπου· όχι όμως δίκαιος. Δίκαιος ή άδικος είναι μόνο ο άνθρωπος που ζει στην κοινωνία.

Το δίκαιο αφορά, λοιπόν, στην ανθρώπινη συμπεριφορά· αλλά με ποιον τρόπο; **6** Από την επαφή που έχουμε όλοι μας με τις προτάσεις του δικαίου γνωρίζουμε ότι αυτό δεν περιγράφει πώς είναι η ανθρώπινη συμπεριφορά, όπως γίνεται λ.χ. σε ένα διήγημα ή μυθιστόρημα, αλλά θέτει απαιτήσεις στους ανθρώπους (π.χ. «μην κλέβεις!»· «πλήρωνε τους φόρους σου!»). Εκφράζει δηλαδή πώς πρέπει να διαμορφώνεται η συμπεριφορά τους στον κοινωνικό χώρο. Το δίκαιο αποτελείται, με άλλες λέξεις, από κανόνες συμπεριφοράς· γι' αυτό, υπαινικτικά κατά κάποιον τρόπο, χαρακτηρίσαμε παραπάνω τις προτάσεις του ως «προστάγματα». Αυτό το χαρακτηριστικό του δικαίου θα μας απασχολήσει αμέσως στη συνέχεια.

II. Το δίκαιο ως άθροισμα γενικών, δεοντολογικών και επιτακτικών κανόνων

Όπως προαναφέρθηκε, η λέξη-κλειδί, που συνοδεύει τις περισσότερες από τις **7** προτάσεις του δικαίου, είναι το «πρέπει». Οι κανόνες του περιέχουν επιταγές ή απαγορεύσεις και, γενικότερα, υποδειξίς προς μια ορισμένη συμπεριφορά (πράξη ή παράλειψη). Δεν περιγράφουν μια ορισμένη πραγματική κατάσταση, αλλά μας υποδεικνύουν πώς πρέπει (ή δεν πρέπει) να συμπεριφερθούμε. Τούτο είναι προφανές στους κανόνες εκείνους, στους οποίους η υπόδειξη ορισμένης συμπεριφοράς διατυπώνεται ρητά.

Παραδείγματα:

1) Η διάταξη του άρθρου 648 ΑΚ (εφεξής χάριν συντομίας: η ΑΚ 648) ορίζει ότι «με τη σύμβαση εργασίας ο εργαζόμενος έχει υποχρέωση να παρέχει, για ορισμένο ή αόριστο χρόνο, την εργασία του στον εργοδότη και αυτός να καταβάλει το συμφωνημένο μισθό».

2) Η ΑΚ 574 ορίζει ότι «με τη σύμβαση μίσθωσης πράγματος ο εκμισθωτής έχει υποχρέωση να παραχωρήσει στο μισθωτή τη χρήση του πράγματος για όσο χρόνο διαρκεί η σύμβαση και ο μισθωτής να καταβάλει το συμφωνημένο μίσθωμα».

Ισχύει όμως με τον ίδιο τρόπο και όταν στις προτάσεις του δικαίου χρησιμοποιείται η οριστική έγκλιση. **8**

Παράδειγμα: Η διάταξη του άρθρου 372 ΠΚ (εφεξής: ΠΚ 372), υπό τον παράτιτλο «κλοπή», ορίζει ότι «όποιος αφαιρεί ξένο (ολικά ή εν μέρει) κινητό πράγμα από την κατοχή άλλου με σκοπό να το ιδιοποιηθεί παράνομα, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή²...». Η διάταξη αυτή δεν αποσκοπεί να μας μεταφέρει μια πραγματικότητα, ότι τάχα απαρεγκλίτως όποιος διαπράττει κλοπή συλλαμβάνεται και φυλακίζεται, αλλά στην ουσία διατυπώνει τον κανόνα ότι κάθε άνθρωπος οφείλει να απέχει από τη διάπραξη κλοπών.

---

2. Η ΠΚ 372 § 1 παρατίθεται όπως αντικαταστάθηκε από τον ν. 4619/2019 (Κύρωση Ποινικού Κώδικα) με έναρξη ισχύος από 1.7.2019.

- 9** Οι κανόνες του δικαίου απευθύνονται, επομένως, στη βούληση του ανθρώπου, με σκοπό να επηρεάσουν τη συμπεριφορά του προς ορισμένη κατεύθυνση. Μέσω των κανόνων του το δίκαιο αποσκοπεί, με άλλες λέξεις, να *ρυθμίσει* την ανθρώπινη συμπεριφορά. Τούτο επιβεβαιώνεται, εξάλλου, και από την ετυμολογία της λέξης «δίκαιο». Η λέξη δίκαιο στην ελληνική γλώσσα προέρχεται από το ρήμα δείκνυμι, που σημαίνει υποδεικνύω. Αλλά και σε όλες τις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες η αντίστοιχη λέξη (droit, right, Recht, diritto, derecho κλπ.) προέρχεται από τη λατινική *directum*, που σημαίνει ορθή κατεύθυνση (in *directum* = κατ' ευθείαν)³.
- 10** Το δίκαιο αποτελείται λοιπόν από κανόνες, οι οποίοι μάλιστα είναι *δεοντολογικοί*. Η λέξη «δεοντολογικός» είναι σύνθετη από το «δέον» (που προέρχεται από το αρχαίο ρήμα δει και δηλώνει το πρόπον, το ορθό, το αρμόζον) και το «λόγος». Δεοντολογικός είναι, επομένως, αυτός που μας υποδεικνύει ποιο είναι το πρόπον. Οι κανόνες του δικαίου είναι δεοντολογικοί επειδή δεν απεικονίζουν απλώς μια πραγματικότητα, αλλά καθορίζουν-υποδεικνύουν πρότυπα συμπεριφοράς. Επιπλέον, αυτά τα πρότυπα συμπεριφοράς είναι *υποχρεωτικά*: Το δίκαιο δεν μας ρωτά αν επιθυμούμε να συμμορφωθούμε με τις επιταγές και τις απαγορεύσεις του, αλλά μας τις επιβάλλει ανεξάρτητα από τη θέλησή μας.
- 11** Η παρατήρηση αυτή μας εισάγει στη διάκριση μεταξύ δεοντολογικών και οντολογικών κανόνων. Οι δεύτεροι απαντούν ιδίως στις φυσικές επιστήμες και περιγράφουν απλώς μια ορισμένη αναλλοίωτη πραγματική κατάσταση ή σχέση μεταξύ ορισμένων αντικειμένων ή φυσικών φαινομένων. Εδώ υπάγεται λ.χ. ο γνωστός μας «νόμος» της βαρύτητας. Παρ' όλο που και οι κανονικότητες της φύσης συχνά αποκαλούνται «νόμοι», υπάρχουν θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ αυτών και των κανόνων δικαίου. Πιο συγκεκριμένα, οι «φυσικοί» νόμοι είναι αναπόδραστοι και ανεξαιρέτοι. Στο αναφερθέν παράδειγμα του νόμου της βαρύτητας, αν κάποια στιγμή αφήναμε ελεύθερο ένα αντικείμενο και αυτό δεν έπεφτε, θα έπρεπε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο νόμος της βαρύτητας δεν ισχύει, ή τουλάχιστον δεν ισχύει σε κάθε περίπτωση, και να τον αναδιατυπώσουμε. Αντίθετα, το γεγονός ότι λ.χ. ορισμένα μέλη της κοινωνίας διαπράττουν κλοπές δεν σημαίνει ότι ο κανόνας της ΠΚ 372 για την απαγόρευση της κλοπής, που αναφέραμε παραπάνω, έχει παύσει να ισχύει. Οι φυσικοί νόμοι ισχύουν από μόνοι τους· ο κανόνας δικαίου, για να δεσμεύσει τη βούληση των κοινωνιών, πρέπει να τεθεί σε ισχύ με ορισμένη διαδικασία (π.χ. με την ψήφισή του από το Κοινοβούλιο). Ο άνθρωπος δεν μπορεί να παραβεί έναν νόμο της φύσης· οι φυσικοί νόμοι είναι αναλλοίωτοι και ισχύουν ανεξάρτητα από οποιαδήποτε ανθρώπινη θέληση. Αντίθετα, ο άνθρωπος μπορεί να επιλέξει (ασφαλώς με τον κίνδυνο επιβολής κυρώσεων) να μη συμμορφωθεί προς το δίκαιο· και οι κανόνες του δικαίου μπορούν ανά πάσα στιγμή να τροποποιηθούν ή και να καταργηθούν από τον νομοθέτη, οπότε παύουν να ισχύουν.

3. Σύμφωνα όμως με άλλη άποψη, το «δίκαιο» παράγεται από το *δαίομαι* (*δαίω*) και *δατέομαι*: μοιράζω, μερίζω, διανέμω. Πρβλ. και *δαιπάω*, από το οποίο *δαιπητής*, *δαιτησία* και *δαίμων*. Ο Αριστοτέλης λέγει ότι η λέξη «δικαιοσύνη» παράγεται από μια ρίζα που σημαίνει «ίση διαίρεση (κατανομή) λαφύρων και τιμών στους πολίτες» (*Ηθικά Νικομάχεια*, Ε, 4, 7 και 8· *Πολιτεία*, 1283 α – 1284).

Τέλος, οι φυσικοί νόμοι επιδρούν στο εξωτερικό περιβάλλον ήδη εξ ορισμού, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε ανθρώπινη συμπεριφορά. Αντίθετα, ένας κανόνας δικαίου, αν δεν εφαρμοστεί από τα πρόσωπα στα οποία απευθύνεται, παραμένει «κενό γράμμα»· δεν επιφέρει καμία μεταβολή στον εξωτερικό κόσμο.

Ο δεοντολογικός χαρακτήρας των κανόνων του δικαίου συνυφαίνεται και με μια άλλη ιδιότητά τους, η οποία μας είναι επίσης οικεία από την καθημερινή μας «τριβή» με το δίκαιο. Συγκεκριμένα, όλοι γνωρίζουμε ότι αν δεν συμμορφωθούμε με ορισμένη επιταγή ή απαγόρευση του δικαίου, είναι πολύ πιθανό να μας επιβληθούν **κυρώσεις**. Ο πολίτης που παραβιάζει έναν κανόνα δικαίου κινδυνεύει δηλαδή να υποστεί ένα κακό, που συνίσταται σε στέρηση ή βλάβη ενός αγαθού του, συνήθως της ελευθερίας ή της περιουσίας του. Για παράδειγμα, αν κάποιος διαπράξει κλοπή, κινδυνεύει να συλληφθεί και να φυλακιστεί ή/και να του επιβληθεί χρηματική ποινή· αν ο Α χρωστάει στον Β ορισμένο χρηματικό ποσό και αρνείται να του το επιστρέψει, ο Β μπορεί να προσφύγει στα δικαστήρια και να τον εξαναγκάσει προς τούτο κλπ. Οι κανόνες του δικαίου είναι επομένως **δεοντολογικοί** και **επιτακτικοί** κανόνες που συνοδεύονται από την απειλή κυρώσεων. Οι κυρώσεις αυτές επιβάλλονται, αν χρειαστεί, από τα όργανα του κράτους (αστυνομία, δικαστικές αρχές κλπ.).

Τέλος, από την εμπειρική επαφή που έχουμε όλοι με το δίκαιο γνωρίζουμε ότι οι επιταγές και οι απαγορεύσεις του δικαίου δεν απευθύνονται μεμονωμένα σε ορισμένο άτομο αλλά *σε κάθε άνθρωπο που ζει μέσα στην κοινωνία*, όπου παράγονται αυτοί οι κανόνες· εκτός αν ο ίδιος ο κανόνας του δικαίου περιορίζει το πεδίο εφαρμογής του (θέτοντας λ.χ. μια απαγόρευση που αφορά μόνο τα πρόσωπα που ασκούν ορισμένο επάγγελμα). Οι κανόνες του δικαίου είναι επομένως **γενικοί**.

III. Το δίκαιο ως παράγων ρύθμισης της κοινωνικής συμβίωσης

Είδαμε παραπάνω (υπό II) ότι το δίκαιο αποσκοπεί να ρυθμίσει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ανάγκη όμως ρύθμισης της ανθρώπινης συμπεριφοράς ανακύπτει από τη στιγμή που περισσότεροι του ενός άνθρωποι συμβιώνουν σε μια κοινωνία. Ο άνθρωπος που ζει απομονωμένος δεν έχει ανάγκη από κανόνες συμπεριφοράς.

Παραδείγματα:

1) Κατά την Παλαιά Διαθήκη, ο Θεός τότε μόνο έθεσε στους νεόπλαστους απαγορευτικούς κανόνες, όταν δίπλα στον Αδάμ έπλασε την Εύα.

2) Στο μυθιστόρημα του Άγγλου συγγραφέα *Daniel Defoe* (1660-1731) «*Ροβινσώνας Κρούσος*», ο Ροβινσώνας τότε μόνο αισθάνθηκε την ανάγκη των κανόνων δικαίου, όταν κοντά του βρέθηκε ο Παρασκευάς.

Αντίθετα, η κοινωνική συμβίωση πρέπει να υπαχθεί σε μια ορισμένη ρύθμιση για πολλούς λόγους, οι σπουδαιότεροι από τους οποίους είναι οι ακόλουθοι: Η ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης είναι εν πρώτοις αναγκαία, προκειμένου να **εγκαθιδρυθεί μια στοιχειώδης τάξη** και να αποτραπεί το χάος. Τούτο καθίσταται

φανερό αν σκεφθούμε την οδική κυκλοφορία και αναλογιστούμε τι θα συνέβαινε, αν δεν υπήρχε ο κανόνας ότι τα οχήματα κινούνται (ανάλογα με τη χώρα στην οποία βρισκόμαστε) στη δεξιά ή στην αριστερή πλευρά του δρόμου· ότι οι οδηγοί πρέπει να σταματούν κάθε φορά που ο φωτεινός σηματοδότης ανάβει κόκκινο κοκ. Ασφαλώς θα ήταν αδύνατο να διεξαχθεί η οδική κυκλοφορία και όχι μόνο αυτό. Πολύ περισσότερο, σημαντικά αγαθά των πολιτών, όπως η υγεία, η σωματική ακεραιότητα και η περιουσία θα διέτρεχαν σοβαρό κίνδυνο.

- 16** Εγγενές χαρακτηριστικό του ανθρώπου είναι η συμβίωσή του με άλλους ομοίους του, αφού εκτός της κοινότητας δεν μπορεί αυτός να επιβιώσει. Η ανθρώπινη συμβίωση χρειάζεται όμως ρύθμιση και τάξη, προϋποθέτει κανόνες. Σε αντίθεση με το ζώο, που ελαύνεται αποκλειστικά από ένστικτα, ο άνθρωπος λόγω της βιολογικής ιδιοσυστάσις του έχει ανάγκη από διατάξεις και θεσμούς για να χαλιναγωγήσει τις έμφυτες ορμές και να ρυθμίσει τις ενέργειές του. Ένα ελάχιστο όριο κανόνων και θεσμών απαιτά σε κάθε κοινωνία –και στην πιο πρωτόγονη– παντού και ανέκαθεν.
- 17** Έπειτα, με τη ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης διασφαλίζεται σε κάθε άνθρωπο ένας ζωτικός χώρος ελευθερίας, μέσα στον οποίο μπορεί να δραστηριοποιηθεί και να αναπτύξει την προσωπικότητά του. Στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου, το βασικό μέσο για την πραγμάτωση αυτής της ελευθερίας είναι η λεγόμενη *αρχή της ιδιωτικής αυτονομίας*. Πρόκειται για την αναγνωριζόμενη στους κοινωνούς από το δίκαιο δυνατότητα να ρυθμίζουν με δικές τους πράξεις (= δικαιοπράξεις) τη νομική τους κατάσταση και τις σχέσεις τους με τους άλλους ανθρώπους.
- 18** Η αυτόνομη διαμόρφωση των νομικών σχέσεων των κοινωνιών γίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις με μονομερείς πράξεις. Το άτομο μπορεί λ.χ. με μονομερή του πράξη, που εκφράζει σχετική βούλησή του (= δήλωση βουλήσεως), να τερματίσει (να καταγγείλει, όπως λέμε) μια σχέση εργασίας ή να συντάξει διαθήκη, με την οποία καθορίζει τους κληρονόμους και την τύχη της περιουσίας του μετά τον θάνατό του. Συνήθως όμως οι κοινωνοί του δικαίου αναπτύσσουν την προσωπικότητά τους συνάπτοντας με τους συμπολίτες τους *συμβάσεις* (πώληση, δάνειο, σύμβαση έργου κλπ.), με τις οποίες δημιουργούνται, τροποποιούνται ή μεταβιβάζονται εκατέρωθεν δικαιώματα και αναλαμβάνονται υποχρεώσεις. Η ιδιωτική αυτονομία μετουσιώνεται, σ' αυτό το πεδίο, στην αποκαλούμενη ελευθερία των συμβάσεων, που σημαίνει την καταρχήν ελευθερία κάθε ατόμου να αποφασίσει αν θα συνάψει κάποια σύμβαση, με ποιον θα τη συνάψει και ποιο περιεχόμενο θα της προσδώσει⁴.
- 19** Εξάλλου, σε έναν χώρο όπου συμβιώνουν περισσότεροι άνθρωποι, είναι φυσικό να δημιουργούνται αντιθέσεις. Κάθε άνθρωπος επιδιώκει την πραγμάτωση των συμφερόντων του, και μάλιστα στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Αυτή όμως η επιδίωξη είναι φυσικό να συγκρούεται με αντίστοιχα συμφέροντα των συνανθρώπων του ή/και του κοινωνικού συνόλου γενικότερα.

4. ΟΛΑΠ 16/2013 ΝοΒ 61, 1562· ΑΠ 166/2016 ΤΝΠ ΔΣΑ.

Παραδείγματα:

1) Ο Α επιδιώκει να κτίσει το σπίτι του όσο γίνεται πιο κοντά στη θάλασσα («πάνω στο κύμα»), ώστε να απολαμβάνει όσο το δυνατόν αμεσότερη πρόσβαση σ' αυτή, ησυχία και απεριόριστη θέα. Οι υπόλοιποι κοινωνοί του δικαίου διεκδικούν όμως εύλογα να έχουν και αυτοί πρόσβαση στην ακτή, για να κάνουν το μπάνιο τους, να αθλούνται, να ψαρεύουν κοκ. Συγχρόνως, υπάρχει και η ανάγκη να προστατευθεί το περιβάλλον από την αλόγιστη ανοικοδόμηση ενώ, ανεξάρτητα από όλα τα παραπάνω, η ανέγερση ενός σπιτιού πάνω στον αιγιαλό είναι δυνατό να δημιουργεί και αμφιβολίες αναφορικά με τη σταθερότητά του.

2) Ο Α αισθάνεται την ανάγκη στο σπίτι του να χαλαρώσει, δηλαδή να αποβάλει το άγχος της καθημερινότητας, βάζοντας τη μουσική στη «διαπασών». Οι γείτονές του όμως θέλουν την ησυχία τους.

Το δίκαιο, ως παράγων ρύθμισης της κοινωνικής συμβίωσης, αποσκοπεί στην **20** όσο το δυνατόν *ομαλότερη διευθέτηση τέτοιων συγκρούσεων*, ώστε να μην επικρατεί η αυθαιρεσία ή –ακόμα χειρότερα– η βία και ο νόμος του ισχυροτέρου. Για να το επιτύχει αυτό, ο νομοθέτης λαμβάνει υπόψη –*σταθμίζει*, όπως λέμε– όλα τα συγκρουόμενα συμφέροντα και προσπαθεί, κατά το δυνατόν, να τα συμβιβάσει.

Για να επιστρέψουμε στα προηγούμενα παραδείγματα: Σύμφωνα με την πολεοδομική νομοθεσία, η ανοικοδόμηση κτηρίων πλησίον της παραλίας επιτρέπεται μόνο εντός ορισμένων ορίων και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Εξάλλου, το δίκαιο θέτει όρια στην εκπομπή θορύβου που είναι υποχρεωμένοι να ανέχονται οι ιδιοκτήτες των γειτονικών ακινήτων, ορίζοντας «ώρες κοινής ησυχίας» κοκ. **21**

Επιπλέον, σήμερα γνωρίζουμε πολύ καλά ότι οι κίνδυνοι για την ελευθερία των κοινωνιών δεν προέρχονται μόνο από τους συμπολίτες τους αλλά και από την κρατική εξουσία. Πράγματι, στην ιστορία της ανθρωπότητας επικράτησαν, δυστυχώς όχι σπάνια, αυταρχικά καθεστώτα που στερούσαν από τους πολίτες ακόμη και τις πιο βασικές τους ελευθερίες. Γι' αυτό, μια ακόμη αποστολή που καλείται να διεκπεραιώσει το δίκαιο κατά τη ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης είναι και η διασφάλιση σε κάθε πολίτη ενός ορισμένου χώρου ελευθερίας, στον οποίο αυτός θα μπορεί να αναπτύσσει τη δραστηριότητά του *ελεύθερος από κρατικές επεμβάσεις*. Τούτο συντελείται με την κατοχύρωση των θεμελιωδών ελευθεριών του ατόμου (ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας, προσωπική ελευθερία, ατομική ιδιοκτησία, ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης, απόρρητο ιδιωτικής σφαιρας κοκ.) στο Σύνταγμα, δηλαδή στον υπέρτατο νόμο του κράτους, και στους νόμους που εξειδικεύουν το περιεχόμενο και τα όρια των ελευθεριών αυτών. **22**

Περαιτέρω, για την εύρυθμη λειτουργία μιας κοινωνίας απαιτείται να υπάρχει **23** και αυτό που αποκαλούμε *ασφάλεια δικαίου*. Οι κοινωνοί πρέπει δηλαδή να είναι σε θέση να γνωρίζουν ακριβώς τι επιτρέπεται και τι απαγορεύεται στον χώρο που ζουν. Έτσι, θα μπορούν να γνωρίζουν μέχρι πού εκτείνεται η ελευθερία τους και συγχρόνως θα είναι σε θέση να προβλέψουν, τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό, και

τη συμπεριφορά των συγκοινωνών τους, ώστε να μπορέσουν να αλληλεπιδράσουν με αυτούς. Τούτο μπορεί όμως να επιτευχθεί μόνο με τη θέσπιση κάποιων κανόνων, οι οποίοι λίγο-πολύ είναι γνωστοί σε όλους και προς τους οποίους τα περισσότερα μέλη της κοινωνίας προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους. Αυτή είναι μια ακόμη αποστολή που επιτελεί το δίκαιο σε μια οργανωμένη κοινωνία.

- 24** Η ασφάλεια δικαίου πραγματώνεται σε μια έννομη τάξη με πολλούς τρόπους. Καταρχάς, με την ίδια τη θέσπιση γραπτών κανόνων δικαίου, σε αντίθεση με το άγραφο δίκαιο που ίσχυε σε πρώιμες κοινωνίες. Έπειτα, με τη γενικότητα των θεσπιζόμενων κανόνων δικαίου, ώστε αυτοί να βρίσκουν εφαρμογή κάθε φορά που συντρέχουν οι προϋποθέσεις τους. Συναφές μέσο είναι και η όσο το δυνατόν σαφέστερη διατύπωση των κανόνων του δικαίου, ώστε αυτοί να γίνονται εύκολα αντιληπτοί από τους κοινωνούς.
- 25** Επίσης, στην ασφάλεια δικαίου συμβάλλει σημαντικά και η κατά το δυνατόν χρήση περιγραφικών και απόλυτα περιχαρακωμένων εννοιών στους κανόνες δικαίου. Για παράδειγμα, ο κανόνας της ΑΚ 127, που ορίζει ότι το πρόσωπο γίνεται ικανό προς δικαιοπραξία με τη συμπλήρωση του 18ου έτους της ηλικίας του, είναι φανερό ότι δεν καταλείπει περιθώρια εκτίμησης στον δικαστή. Διαφορετικά ισχύουν προκειμένου για κανόνες δικαίου, οι οποίοι στις προϋποθέσεις εφαρμογής τους περιλαμβάνουν αξιολογικές έννοιες (π.χ. «καλή πίστη», «σπουδαίος λόγος») ή παρέχουν την ευχέρεια στον δικαστή να διαμορφώσει εκείνος, μέσα σε ορισμένο πλαίσιο, την ακριβή έννομη συνέπεια (π.χ. προσαρμογή της υπέρμετρης ποινικής ρήτηρας στο «μέτρο που αρμόζει» κατά την ΑΚ 409). Βέβαια, τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι τέτοιοι κανόνες δικαίου είναι «ανεπιθύμητοι» σε μια έννομη τάξη· η εισαγωγή τους μειώνει μεν σε κάποιον βαθμό την ασφάλεια δικαίου, αλλά υπηρετεί άλλους θεμιτούς σκοπούς του δικαίου, ιδίως την πραγμάτωση της δικαιοσύνης στην ατομική περίπτωση ή την προσαρμογή των κανόνων δικαίου στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες. Ούτε αναιρείται πλήρως η ασφάλεια δικαίου με τη χρήση αξιολογικών εννοιών· όπως θα δούμε και παρακάτω, ο δικαστής δεν βασιζει την κρίση του στις δικές του υποκειμενικές αντιλήψεις, αλλά εξειδικεύει τις έννοιες αυτές με κριτήρια που αντλεί από το ίδιο το δίκαιο.
- 26** Περαιτέρω, η ασφάλεια δικαίου υπηρετείται και με τη σταθερότητα των κανόνων δικαίου. Βεβαίως, το δίκαιο δεν μπορεί παρά να μεταβάλλεται σε κάποιον βαθμό από εποχή σε εποχή, ώστε να καλύπτει τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές ανάγκες. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να αποφεύγεται είναι η άρδην, δηλαδή η απότομη (χωρίς κάποια μεταβατική περίοδο) και διαρκής μεταβολή των κανόνων του δικαίου, διότι στις περιπτώσεις αυτές καθίσταται δυσκολότερο για τους κοινωνούς να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους σ' αυτούς. Μάλιστα, ανάλογα ισχύουν και ως προς την εφαρμογή των κανόνων του δικαίου από τη διοίκηση και τα δικαστήρια: Όσο πιο σταθερές είναι οι λύσεις που ακολουθούνται κατά την εφαρμογή του δικαίου, τόσο αποφεύγεται ο αιφνιδιασμός των πολιτών. Εξάλλου, εδώ υπάγεται και η καταρχήν απαγόρευση αναδρομικής ισχύος των κανόνων του δικαίου – τουλάχιστον αυτών που επιβάλλουν στους πολίτες υποχρεώσεις ή επιβαρύνσεις· τούτο διότι, για να μπορεί ένας κοινωνός να συμμορφωθεί προς έναν κανόνα δικαίου, είναι εμφανές ότι ο κανόνας αυτός πρέπει να υφίσταται κατά τον χρόνο διενέργειας της αντίστοιχης πράξης.
- 27** Τέλος, την ασφάλεια δικαίου προωθούν και ποικίλες ειδικότερες ρυθμίσεις, που διευκολύνουν τις συναλλαγές και προστατεύουν τους συναλλασσομένους από απρόβλε-